

חמדעת

כתב עת רב-תחומי
כרך 1

עורכים
ד"ר ישעיהו אונגר
ד"ר אסתר אזולאי
ד"ר ישעיהו בן-פזי

עריכה לשונית והגהות
נעמה ביטון

החשיבה, המקרא, הספרות והפרשנות

(לימוד חשיבה באמצעות לימוד שני קטעים מן המקרא ושלושה קטעים מכתבי עגנון)

מאת
דב לנדאו

שיעור ראשון: הקדמה עיונית

השפה בכלל והדיבור האנושי בפרט, מאפשרים לנו לרמוז על הטיב ועל התוכן של רגשותינו וכן על הטיב ועל התוכן של מחשבותנו. על אף ההשגות של אנשי הדקונסטרוקציה, מאפשרת לנו שפת הדיבור ליצור קשרים רוחניים עם זולתנו. עם כל זה, עלינו להודות בכך שאין אדם ולא שפה ואף לא דיבור המסוגלים לבטא את מהותם של הדברים. לשוננו מסוגלת לטפל רק בקליפה, אך במהות הפנימית, העצמית, אין ביכולתה לנגוע. לכן עלינו לקבל את דעת האומרים כי "הכול פרשנות". העובדות והטקסטים אמנם קיימים במקום כלשהו, אבל בשביל תודעתנו אין להם קיום ממשי ואין הם מגיעים אליה כלל, ומה שמגיע אל תודעתנו הוא רק הפירוש הסובייקטיבי שלהם.

נתבונן נא בעמוד הראשון של הסיפור בספר התורה ונרכז מבטנו במילה הראשונה "בראשית". מה אנו רואים באות הראשונה 'ב' ? ובכן, אנו רואים בגבול העליון של השורה צורה של קו אופקי מאוזן, העובר מילימטרים אחדים משמאל לימין ומתחבר בזווית מעוגלת אל קו אנכי, המסתיים כאשר הוא מגיע אל קו אופקי מאוזן בתחתית השורה. קו אופקי זה ארוך כמילימטר מן הקו האופקי המאוזן העליון. זה כל מה שאנו רואים. אחרי הצורה הזאת אנו שוב רואים חלק מאותה צורה עצמה, הפעם בלי הקו האופקי המאוזן התחתון. זה מה שאנו רואים בלי כל פירוש. והנה, ברגע שאנו אומרים כי הסימן הראשון רומז לצליל של B ונקרא בעברית בשם "בי"ת", כבר פירשנו את הסימן הראשון. כך גם אם נאמר עתה שהסימן השני מסמן את הצליל R ושמו בעברית הוא "רי"ש", כבר פירשנו את הסימן השני. אם נעשה כן לכל המילה, הרי שפירשנו את הצורה כולה דרגה ראשונה של פירוש. כשנקרא עתה את כל המילה ונאמר שיש לקרוא את הסימנים יחד, בצירופם זה לזה, ולהשמיע את מערכת הצלילים של המילה B'reshit, הרי שפירשנו את צורת המילה כולה בדרגה השנייה של הפירוש. בדרגה השלישית כבר נאמר שמוכנה של מילה זו הוא השלב ההתחלתי של דבר מה, וזה, כמובן, פירוש ברמה גבוהה יותר מן הקודמים, כי עתה אני כבר יודע דבר לא רק על צורתה של המילה אלא אף על תכנה ומוכנה.

מה שאנו מוצאים בדיון של פרשני המקרא על משמעות המילה "בראשית" – אם היא מסמלת מספר סידורי, "בראשונה", או שמא היא מציינת את האמצעי ב-"ראשית", שבו ברא אלוקים את השמים ואת הארץ – הוא כבר דרגה רביעית, החותרת למשמעותה המורכבת והעמוקה של המילה. על יסוד הבנה

יש גם דרכי פרשנות שאינן מנויות עם המידות שהתורה נדרשת בהן, כגון הדיוק, שהוא העמדת מילה או פסוק על עיקרם. למשל בפסוק לא יבוא עמוני או מואבי בקהל ה' עד עולם (דברים כג 4), דרשו חכמים: 'עמוני ולא עמונית מואבי ולא מואבית'. (לעומת זה, בפסוק לא תתעב מצרי כי גר היית בארצו [דברים כג 8] לא דרשו מצרי ולא מצרית. ומשמע שההיגיון משמש ככוח מרסן אף בפרשנות). כן משמש את הפרשנות גם העניין של סמוכין, ורש"י שואל מה ענין שמיטה להר סיני? וכך הוא שואל גם למה נסמכה פרשת נזיר לפרשת סוטה, לומר לך שכל הרואה סוטה בקילקולה יזיר עצמו מן היין. וכן נראה שאין לך פירוש הגיוני יותר מזה האומר שדברים הבאים סמוכים למדים זה על זה ועוסקים בעניינים קרובים זה לזה.

פרשן או לומד פרשנות חייב להכיר את כל המושגים המשמשים אותו, ויש מושגים כאלה למאות אף בלוגיקה ובחשיבה המערבית המודרנית הרגילה. ואלה העיקריים בהם (רשימה חלקית): דנוטטיבי, אלגורי, סימבולי, טאוטולוגיה, השוואה, מיון, דירוג, הגדרה, אנליזה, אינדוקציה, דדוקציה, סינתזה, תשתית, קונטקסט, אינטרדיסציפלינרי ואינטרטקסטואלי, פירוש הפיגורטיביות [=קונוטציה, מוטיב, דימוי, מטפורה, סמל, סינקדוכה, מטונימיה ודומיהם], פירוש היסטורי-חברתי, פרשנות של תולדות הרוח, פרשנות סטרוקטורליסטית וכד', פרשנות של אופן ההתקבלות [=בציבור הקוראים, בקרב הפרשנים והמבקרים וכו']. הצד השווה בכל אלה שכולם בנויים על השוואות, והשוואות פירושן חשיבה עיונית מעמיקה. לצערנו, בעבודה קצרה זו לא נוכל לעסוק אלא בדוגמאות מעטות בלבד. ראוי לציין שמרבית המושגים הללו היו ידועים ואף שימשו את חכמינו הקדמונים. מכל מקום, מי שאינו מתמצא בהם ולא הפנים אותם כראוי, כלל אינו יכול לעסוק בפרשנות ראויה, הגיונית ומודעת.

שיעור שני

קישור לשיעור הקודם:

בשיעור הראשון התבררה לנו התאוריה המסבירה כיצד נבנית הפרשנות על יסודות החשיבה הלוגית, וכיצד היא בונה עצמה כגורם מרכזי בתרבות העברית. בשיעור הזה נבדוק מספר יישומים בעייתיים, המנסים לשמש כפירושים לטקסט, ונשתדל לחשוף את הכשלים הלוגיים שבפירושים אלה.

בשיעור הזה נעסוק בפעולות הקוגניטיביות הבאות:

- א. נבחין בין טקסטים המשמשים כמקור לטקסטים שהם פירוש.
- ב. נבחין באופי המיוחד של כל אחד ואחד מן הפירושים.
- ג. ננסה לגלות ולהבין את החסרונות שבכל אחד מסוגי הפירושים הנדונים.
- ד. ננסה להבין את הסיבות ההיסטוריות והענייניות להזדקקותו של משורר תהילים למטפורות של 'סלע', 'צור' ו'מצודה'.
- ה. ננסה ליישם מסקנות תאורטיות (כגון טאוטולוגיה ועוד), לשם הערכת דרכי הפרשנות הנידונות.

1. נסה להגדיר בשניים-שלושה משפטים קצרים מהי מהותה ומהי פעולתה של הפרשנות. (ניסיונות להשיב על השאלה הראשונה)

תשובה ראשונית

תשובה מלאה לשאלה זו תינתן בפרק הסיום של תרגיל זה. בינתיים נקדים רק כי כל המראות והקולות שאנו רואים או שומעים, אינם אלא סימנים אשר כשלעצמם הם חסרי כל משמעות. רק כאשר אנו קוראים בטקסט, הופכים הסימנים לאותיות, צירופי האותיות למילים, וצירופי המילים למשפטים – רק אז מקבל הטקסט את משמעותו המתקרבת למשמעות המלאה. ולכן, טקסט ללא פירוש של קורא הוא דבר מת. לפי זה, הופכת הפרשנות את הסימנים הסתמיים או הפשוטים לבעלי תוכן ולבעלי משמעות, שלעתים מתגלים כמורכבים למדי.

בשלב זה של הניסיון להשיב, נמצא תחילה תשובות לשאלות שלפנינו (שאלות א-ה):

2. לפניכם שני טקסטים דומים, ושלושה פירושים התואמים שלוש דרכי פרשנות.

א. התוכלו לזהות את שני הטקסטים ואת שלושת הפירושים?

A.

ארחמך ה' חזקי: ג ה' סלעי ומצודתי, ומפלט, אלי צורי אחסה-
בו, מגני וקרן ישעי משגבי: (תהילים יח 3)

חזקי = חזקי ותקפי
(ג) ה' אתה סלעי, מבצרי ומצילי
א-לי צורי שבו חסיתי, ה' מגני,
קרן-ישעי ומשגבי.

B.

ג. סלעי מצודתי מגיני: רבנן אמרי, כלפי שנפלו לפני דוד עשרה שונאים: שאול, דואג ואחיתופל, שבע בן בכרי, ושמעי בן גרא, שובך (שר צבא מלך ארם, שמ"ב י 16), וגלית ושלשת אחיו (שמ"ב כא) "את ארבעת אלה יולדו להרפה, חמשה מישראל וחמשה מאומות העולם, וכנגדן אמר דוד עשרה קילוסין, ואלו הן: חזקי [תהילים יח 2], וסלעי, ומצודתי, ומפלט, אלוקי צורי, אחסה בו, מגני, וקרן ישעי, משגבי, ומנוסי [שמ"ב כב 3]. (מדרש "שוחר טוב" יח)

(מה ראה דוד לקלס בסלע? מפני שנעשה לו נס בסלע). רבי אלעזר אומר נחלק הסלע מכאן ומכאן ונמצאו שאול וגבוריו עומדים בצד זה ודוד וגבוריו מצד זה. והוא שדוד אומר (תהילים קמד) *הנותן תשועה למלכים אלו דוד ושאול* שאול שניצל משפיכות דמים ודוד שניצל מחרב שאול. (שם, שם).

C.

א. וידבר דוד לה' את דברי השירה הזאת ביום הציל ה' אותו מכף כל-אויביו ומכף שאול: ויאמר, ה' סלעי ומצדתי ומפלטי-לי: אלקי צורי אחסה-בו, מגיני וקרן ישעי משגבי ומנוסי מושיעי מחמס תשיעני: (שמואל ב' כב 1-3)

ב. השתדל לגלות איזה הוא הפירוש השלישי!

ג. כמה נבדלות זו מזו השיטות הפרשניות שבשלושת הפירושים?

ד. מהי הבעייתיות בכל אחד מדרכי הפירוש הנ"ל?

ה. מה ראה דוד לקלס בסלע? [עייין בפירושים השונים במדרש ונסה למצוא תשובה שאינה מצויה במדרש, בעזרת התכונות המשותפות שבמטפורות סלעי, מצודתי וצורי].
(ניסיונות להשיב על ארבע השאלות האחרונות)

דיון ושובות

הפירוש הראשון, הבא בקטע A, הוא טאוטולוגיה, שיש בה חזרה מדויקת או כמעט מדויקת על הנאמר כבר בטקסט, ויש לשאול מדוע קשה לנו לקבל דרך זו כפירוש הולם. נראה שלפני מתן תשובה לשאלה זו, ראוי תחילה להכיר את המושג **טאוטולוגיה**.

טאוטולוגיה (ביאור המושג והדגמתו)

רולאן בארת כותב בספרו על המיתולוגיות כי ה"טאוטולוגיה" היא תמיד תוקפנית כלפי האינטלקט המדקדק יתר על המידה בנאמר או בנכתב. לפי זה, לא רצוי שנחשוב יותר מדי בנוגע למה שבאמת אמרנו על הנושא הנידון, במשפט שסימנו זה עתה. ואולם כשאנו קובעים בלי לחשוב הרבה, ש"ראסין הוא ראסין", רק נראה כאילו אמרנו משהו על ראסין אף על פי שבאמת לא אמרנו עליו ולא כלום, כי הנשוא "הוא ראסין" אינו מוסיף דבר על הנושא של המשפט, שאף הוא "ראסין". יש כאן מעין מלחמה בתבונה בשם התבונה. הטאוטולוגיה מכריזה על עצמה כפירוש היחיד שהוא בטוח ונכון בוודאות, שהרי יש לכאורה בהיגד הטאוטולוגי קביעה של אמת מוחלטת. איש אינו יכול לחלוק על כך שראסין הוא ראסין, או שעגנון הוא עגנון. ולעומת זה, כל הפירושים האחרים, או כל האמירות האחרות על ראסין זה או על עגנון זה, מוטלים בספק. כל אנשי הפרשנות והביקורת הנשענים על הרציו ועל ההיגיון, מועמדים על-ידי הטאוטולוגיה אל עמוד הקלון. כולם מתייחסים אל נכסי העבר כאל מחסן גדול של חפצים אבודים, והם נזכרים במחסן זה כאשר איש אינו יודע מה אפשר למצוא שם. בארת מניח שלא הרבה וטוען שאין כמו הטאוטולוגיה, שאינה אומרת דבר, אך מעמידה פנים כאילו אומרת משהו על הנושא הנידון. ברור לו לבארת שהיא עושה כן כדי להסתיר את הסוד של הריקנות. כך לועגת הטאוטולוגיה בשם התבונה לטענתה של התבונה האחרת, האומרת כי החזרה בנשוא על המילה שנאמרה בנושא היא בעצם אמירה ריקה וחסרת משמעות, שאינה מוסיפה דבר על מה שכבר נאמר בנושא עצמו, ועל-כן היא מיותרת לחלוטין, אלא אם כן היא באה במטרה (אמנותית) ברורה – לחשוף את ריקנותה של דמות, של חברה או של סיטואציה.¹

חשוב להדגיש כאן עוד שהטאוטולוגיה, דהיינו אמירת הטקסט במילים זהות או במילים פשוטות ושונות מעט מן המקור, אינה יכולה להיחשב כהסבר. רבים מכותבי הספרים והפירושים של ימינו נוהגים בשיטה זו. הנה אחד מהם כותב בפירושו על תהילים פרק ג כדלקמן: ה' מה רבו צרי, רבים קמים עלי (=ה'! מה רבו צוררי! רבים מתקוממים עלי). רבים

1. רולאן בארת, מיתולוגיות, הוצאת בבל, תל-אביב 1998, עמ' 122.

פירוש טאוטולוגי כאילו מניח שיש זיהוי בין מילות הטקסט לפירושו. "סלעי" שבדברי הפרשן מפרש את "סלעי" שבטקסט של ספר תהילים; "מבצרי" בדברי הפרשן מפרש את "מצודתי" וכן "מצילי" את מפלטי. בדומה לזה מפרש "צורי" את "צורי", "חסיתי" את "אחסה", "מגני" את "מגני", וכן מפרש "קרן ישעי" את "קרן ישעי". ברור אפוא לכל קורא שבאמת אין כאן כל פירוש.

הפירוש השני, הבא בקטע B, מוסיף דברים מן האסוציאציות או מידיעותיו של הפרשן, שלא תמיד מסתברות מהטקסט עצמו. לפעמים נובעת תוספת הדברים מכוונותיו החינוכיות, ההיסטוריות או הלאומיות של קורא הטקסט או של יוצר הפירוש. פירושים אלה, יותר משהם מפרשים את הטקסט, הם מבטאים את הרהורי הפרשן על אודותיו. לכן הפירוש המובא ממדרש "שוחר טוב", הממקם את הביטויים הנידונים בו בהיסטוריה של המלך דוד, הנו לגיטימי למטרות חינוכיות חשובות, ולמטרות ערכיות אחרות, כגון האמונה בהשגחתו של ה', המכין מראש תיקון לכל תקלה. הטענה שכנגד כל צרה הבאה על הצדיק מזמן לו הקב"ה הגנה, היא כמובן טענה חינוכית מעולה. אך פירוש כזה, על-אף שהוא סומך על הביוגרפיה של דוד המלך, אין לו כל אחיזה בטקסט, ומאחר שכך, אין הוא יכול לשמש פירוש מדויק, חד משמעי ובטוח לפסוק, ונראה בעליל שהדרשן גם לא התכוון לפירוש כזה. אף הסיבות ההיסטוריות שהמדרש מייחס לעובדה שדוד המלך או משורר תהילים בחרו להלל את ה' במטפורות של אבנים בעלות עצמה ובביטויים המביעים כוח, אינן מעוגנות ישירות בפסוק, או בקשר ברור בין הפסוק להיסטוריה. ואולם, ברור על-פי סברה הגיונית שההצלה באה לאדם

בפירוש השלישי, הפסוק הבא בקטע C, וכן הפסוק המובא מתהילים בקטע A, מגלים תופעה מעניינת, והקטע מפרש את עצמו על-ידי מילים מקבילות, הבאות זו אחר זו; **מצודתי** מפרשת את **סלעי וצורי** את **מצודתי** וכו'. יש כאן כעשר מילים מקבילות המפרשות זו את זו. ואולם, פירוש באמצעות מילה מקבילה יש בו טעם לפגם, כי המילים המקבילות באמת שונות הן זו מזו במשמעות המדייקת שלהן. בהתאם למצב זה, המילונים לסינונימים מטריחים עצמם להסביר במה שונות זו מזו המילים השוות לכאורה. פעמים שהתוכן שונה מעט, כגון: ילד ותינוק בעברית החדשה, ופעמים רק השימוש שונה כמו במילים "כתם" ו-"זהב", עד שאיש לא יעלה על דעתו לדבר על טבעת של כתם. יש גם שמילים מקבילות מבטאות דרגה שונה או אספקט שונה של המתואר, כגון זקן, קשיש, ישיש, איש שיבה או ותיק וכדומה. עולה מכאן שמילה מקבילה כמו שאנו מוצאים במילונים, וכך גם תרגום מילולי לשפה אחרת, מטעים את המעיין, ו'סלע' אינו זהה ל'צור' ו'צור' אינו זהה ל'מצודה'. כדי להגיע ליגיעה של תורה, לא ניתנה כאן תשובה לשאלה החמישית שבשיעור זה, והיא תשמש לתלמידים עניין לענות בו, וכן כהקדמה לשיעור הבא.

שיעור שלישי

קישור לשיעור הקודם:

אחר ההיכרות עם מספר דרכי פרשנות בעייתיות, ראוי שנתבונן גם בדרך מפותחת יותר ומהותית יותר של דרכי הפירוש.

בשיעור זה נעסוק בפעולות הקוגניטיביות הבאות:

- א. אנליזה של מטפורות לתכונותיהן (הפוקוסים = המוקדים) ולקונוטציות ההיסטוריות שלהן.
- ב. הסקת מסקנות חינוכיות מהבדלי המשמעות בין המטפורות **סלעי**, **מצודתי** ו**צורי**.
- ג. לימוד יסודות החשיבה וההשוואה, והסקת מסקנות מן ההשוואות בין המטפורות.

3. עיין בקונטקסט שבשמואל ב' 1-3, וענה על השאלות הבאות:

- א. הסבר במה שונות התכונות של **סלע** מאלו של **מצודה**, ובמה שונות זו מזו הקונוטציות שלהן (לפי המילון והקונקורדנציה של אבן שושן)?
- ב. במה שונים זה מזה הפירושים (המשמעויות) של הביטויים **סלעי** ו'**מצודתי**? ובמה שונה המשמעות של **צורי**?

- ג. מה המסקנה החינוכית וההשקפתית מן ההבדל שבין המשמעויות של 'סלעי' ושל 'מצודתי'?
- ד. במה שונה השיטה הפרשנית בסעיף זה מן הדרכים הפרשניות שמצאנו בסעיף 2? (ניסיונות להשיב)

כיוון שמדובר בפירוש הבנוי על מסקנה לוגית, המבוססת על חשיבה עיונית באמצעות השוואה, מן הראוי לברר כאן את מהותה של חשיבה זו ואת מהותה של ההשוואה הקשורה בה.

החשיבה וההשוואה (ביאור המושג והדגמתו)

החשיבה היא פעולה ולכן אין זה מקרה שחשיבתנו מוצגת בפעלים. (אמנם פועל עומד, אך מכל מקום פועל). פירוש הדבר הוא שכל חשיבה יש בה תנועה. כמו שאי אפשר לחנך אלא על בסיס מסגרת חיים נתונה ודינמית, או על בסיס מסגרת חיים דינמית המתוארת מילולית (למשל במקרא או בספרות), כך אי אפשר לחשוב חשיבה של ממש על יסוד התבוננות סטטית בעצם בודד. כדי לחשוב על משהו עלינו לראותו בהשוואה לקונטקסט שלו או בעימות עם פרט נוסף, ורק מתוך ההשוואה, המעניקה לדברים את משמעותם, נוצרת החשיבה. בלי להעניק לדברים משמעות אי אפשר לחשוב, מה שאין כן בדיבור. אני יכל להשמיע הברות חסרות כל משמעות, וכך אפשר לדבר בלי לומר דבר. לעומת זה, כשאני מנסה לחשוב בלי כל השוואה ובלי כל משמעות אני רק בוהה באוויר, ובהייה עדיין אינה חשיבה. (אפילו זכירה אינה חשיבה של ממש). לכן אפשר לומר שלחשוב פירושו להשוות, ולהשוות פירושו לחשוב. בשעה שאנו משווים נעה תודעתנו הלוך ושוב בין הדברים המשווים. ואולם, כשם שאין אנו מלמדים את תלמידינו למיין דברים מופשטים, לדרג אותם או להגדירם, כך אין אנו מלמדים אותם לחשוב עליהם. (אנו מלמדים אותם לכל היותר לטפל בדברים מוחשיים, כגון צורות, גדלים וצבעים, אבל, למרבה הצער, מיומנויות אלה אינן זמינות לטיפול בדברים המופשטים).

בבואנו להשוות בין שני דברים (שני עניינים, שני טקסטים אמנותיים בשירה או בפרוזה, בין טקסט אמנותי לטקסט עיוני, בין שני טקסטים עיוניים, בין דברי שיר לדברי עיון, או בין קטע של שיר לקטע של מוסיקה או ציור וכד'), עלינו למצא תחילה את הבסיס המשותף שבין שני הגורמים המשווים. עלינו להביא בחשבון כי השוואה אפשרית רק בין דברים המצויים על אותו מישור, ויש להם מאפיין משותף, כגון צורות דומות, גדלים דומים, כמויות דומות, עקרונות, כללים, מחשבות, רגשות, תכנים, פרטים ודומיהם, הדומים ביניהם. בלי בסיס משותף כזה,

בשלב השני של ההשוואה עלינו לגלות מהו השוני מצוי בדברים הדומים לכאורה. כך למשל יש דמיון בין עצבות לאבל, ואולם העצבות אינה בדיוק אבל, וההבדל שביניהם יכול לשמש יסוד משמעותי בפירושם של שני שירים, שאנו מבקשים להשוות ביניהם. יש מקום להשוות גם בין טקסט שירי לטקסט שבא בפרוזה, אלא שדבר זה ייעשה לא על בסיס של בתים (הנעדרים מן הפרוזה), אלא על בסיס של קטעים או פסוקים, על בסיס הסגנון הספרותי, הלשון הפיגורטיבית או על בסיס של נושאים משותפים בין היצירות. בטקסטים הבנויים פרטים רבים, או בטקסטים הבנויים ממערכת מאורגנת של פרטים, ראוי שנוסף על השוואת העקרונות, נשווה גם בין הפרטים המקבילים או המנוגדים זה לזה. יש שירים שעל הבסיס המשותף שלהם ניתן למצוא אווירה שונה, פיגורטיביות בעלת אופי שונה, ויחס נפשי שונה בתכלית כלפי הנושא המשותף להם. מתברר מן האמור, שההשוואה הנה יסוד מוסד של כל חשיבה, עד שיכולנו לומר כי "כשאני חושב אני משווה". אי אפשר לחשוב על שולחן או על כיסא בלי כל קשר לסביבתם, רק על יסוד בהייה באוויר. ריכוז המבט סתם בשולחן או בספר אינו אלא בהייה. החשיבה מצרפת לעצם, לרעיון, לרגש, או למצב שאדם מתרכז בהם, את סביבתם – או עצמים או רעיונות או מצבים הדומים להם. לעומת הבהייה, ההתבוננות היא משהו שיש בו בינה והבנה, והיא נעשית מתוך השוואה לדברים קרובים במקום, בזמן או במהות. אפילו בשעה שאני נזכר בפרח קטן וכחול ואני חושב עליו, אני רואה אותו, לאמתו של דבר, על רקע פרח גדול יותר, בעל צבע שונה, אדום או צהוב, ובהשוואה אליו. לכן אפשר לומר כי כשם שאין השוואה בלי חשיבה, כך גם אין חשיבה בלי השוואה.

כל דברי ההסבר המפורטים לעיל מתייחסים לפירוש השני של המילה "השוואה" מבין ארבעת הפירושים של אבן-שושן. פירוש זה מגדיר "השוואה" כ"עומות ועיון בפרטים הדומים והשוניים שבשני דברים". שלושת המשמעים האחרים של אבן-שושן, כגון "התאמת דבר לדבר אחר" או "השוואה אלגבראית", וכן "יישור של קרקע הנקרא השוואת גומות" אינם רלוונטיים לענייננו. בקטע שלנו מספר תהילים מצויה השוואה לא רק בין

החשיבה המשווה פועלת איפא בהשוואה בין עצמים המרכיבים את העולם, בהשוואה בין פרטים ממוינים או מדורגים, בהשוואת שני טקסטים, בהשוואה בין טקסט לפירושו, בין שני פירושים, בין שאלה לפירוש, בין הפרט לכלל, בהגדרה, ובמקרים רבים אחרים. כך נמצא אותה פועלת בטקסטים שנביא עוד להלן, מיצירת ש"י עגנון.

ת ש ו ב ו ת

- א. סלע הוא גוש אבן גדול בטבע (הקונוטציה "טבע"), המאפשר לאדם להסתתר מאחוריו. למצודה משמעות בסיסית דומה, אבל היא משמשת גם כמבצר בנוי בידי בני אדם וביוזמתם, ורוכשת קונוטציה של יישוב בנוי של בני אדם. (לפי הקונקורדנציה של אבן שושן), ובני אדם רבים יכולים למצוא בה מחסה בזמן מלחמה. (למ' מצודת ציון). אגב, מצודה משמשת גם כרשת ללכידת דגים (מצודות הדייגים), כמלכודת או כפח לתפיסת בעלי חיים, והדבר מקנה למילה קונוטציה של מילכוד.
- ב. הבדלים מהותיים אלה בין המילים קובעים את פירושו. יש הצלה על-ידי השם בעצמו בלבד באמצעות סלע טבעי, ויש שהצלת השם מותנה, ובאה רק באמצעות השתדלות האדם ומאמציו.
הסקת מסקנה כדרך רביעית של דרכי הפירוש
- ג. המסקנה החינוכית-השקפתית מן ההבדלים שבין המשמעויות היא שלעמים על האדם להשתדל תחילה בשעה שהוא מבקש על הצלתו, והאמונה האמתית אינה סומכת בלא סייג על עזרת הבורא, שהוא בוודאי יעזור ללא כל תנאי, כי אולי לא יעלה רצון מלפניו.²
- ד. פירוש זה בנוי על הסקת מסקנה מן התכונות המהותיות של הפרטים המשווים, וזו נעשית באמצעות חשיבה עיונית המבוססת על ההשוואה. הסלע הוא גוש אבן גדול וחזק שנוצר בידי בורא עולם, והוא משמש מסתור ומגן. לעומתו מצודה היא בניין חזק הנבנה על-ידי בני אדם שהשתדלו לעשות להצלתם ולהיות ראויים לעזרת ה'. לכן אין כאן הסתמכות על מילים מקבילות, על טאוטולוגיה, או על תוספות חוץ טקסטואליות.

2. החזון איש, על עניני אמונה ובטחון, ירושלים תשי"ד, פרק ב, עמ' ט"ז.

ה. המורה יכול לפרש באופן דומה את שאר הביטויים מתהילים ומשמואל ב'. רצוי שיישען בעבודתו על פירושי המחכימים של המלבי"ם. בכיתה מתקדמת אפשר להטיל חלק מהעבודה הזאת על התלמידים.

שיעור רביעי

קישור לשיעור הקודם:

בשיעור הקודם עסקנו בחשיבה הגיונית פרשנית, הסומכת על בדיקת התכונות והקונוטציות של מטפורות משמעותיותהן קרובות זו לזו, והגענו להבחנה בין משמעותיות אלו תוך דיון בטקסטים מן המקרא ומן המדרש. בשיעורנו נמשיך בחשיבה פרשנית, אבל נעסוק בהשוואות לא מוצהרות בין הטקסט החדש של סיפור של עגנון לטקסט מן המקורות, המשמש אותו כתשתית אינטרטקסטואלית.

ואלה הן הפעולות הקוגניטיביות שנעסוק בהן בשיעור הזה:

- א. הבחנה בין טקסט חדש לתשתיתו מן המקורות.
- ב. הבנת המשמעות העיונית של העימות בין שני טקסטים ממקורות, מתחומים ומזמנים שונים.
- ג. גילוי תשתיות סמויות (של ריתמוס בלא שיתוף התכנים).

4. א. מהי התשתית שעליה בנוי תיאור "הירידה" של האביונים בקטע מן הסיפור "והיה העקוב למישור" לעגנון?
- ב. כיצד נוצר יחס אירוני בין התשתית לטקסט הראשי בקטע? (נסיונות להשיב)

לכאורה אפשר היה לאדם שכמתו להיות בשלום ושלוה הוא ואשתו ולבלות את ימיו בנעימים, ליהנות מטוב הארץ ולחזות בנועם ה' אחרי מאה ועשרים שנה בבוא עת פקודתו. אך ברצות ה' לערער דרכי איש מזלו יעוף חיש, והר- בה שלוחים למקום להוריד עד אשפות אביון. עוד הם יושבים לבטח ספונים בביתם ולא יראו רע, ונותנים שבח והודיה לשמו יתברך אשר נתן להם מנוח בחנות הזאת, והנה קפץ עליהם רגזו של המזל, ואחד החנונים היושבים ראשונה בשער נתן עינו בעסק החנות שלהם, וירא כי טוב חלקם ויחמוד אותו בלבו ויבוא עד שערי שר העיר ויוסף על שכרם הוספה שיש בה ממש וכמעט עברה החנות לידו, כי בימים ההם כבר ניטל מטעם הקיר"ה כח החרם ומר- שיעי ברית המערערים על "החזקה" יוצאים ביד רמה ומי יאמר להם מה תעשו. (ש"י עגנון, והיה העקוב למישור, עמ' מב)

בטרם נענה על השאלות, ראוי לברר לעצמנו מה כוונתנו כאשר אנו מדברים על טקסט הבנוי על תשתית.

התשתית של היצירה האמנותית, ולכן גם זו הספרותית, נוטלת חומרים או יסודות שונים מן העולם שקדם לה במקום ובזמן. כאשר יסודות קודמים אלה משמשים כאבני בנייה של היצירה הנוכחית – בין שהם מתפקדים ביחסים של השלמה, של הדגשה, או של הבהרה, ובין שיסודות אלה מתפקדים ביחס אירוני או של סתם הנגדה – אנו מכנים אותם **תשתית**.
קיימים כמה סוגי תשתית :

תשתית טקסטואלית: הטקסט החדש משתמש בביטוי או במשפט (קטע) טקסט קודם.

תשתית אידאית: השיר או הסיפור נוטל את תכניו ממצבים או מיצירות של העבר, כך שתפיסת עולמו מושפעת מזרמי מחשבה של מצבים או של טקסטים אחרים, שקדמו לו. כתוצאה מנטייה זו של התרבות להישען על מטעני דעת ורגש קודמים, מתגלגלים במרחבי ההיסטוריה יסודות עיוניים רגשיים ורוחניים הנאבקים זה בזה, מתמודדים זה עם זה, ובכל מקרה אף מעשירים זה את זה. התעלמותם של המחברים מתשתיות רוחניות קודמות – בין שהיא נעשית בכוונת זדון, ומטרתה לדחות את תרבות העבר, ובין שבשוגג, מתוך בורות – פוגמת ביצירה ומעניקה לה ולסגנונה איכות דלה ומדולדלת. יצירה כזאת אינה מסוגלת להתמודד לא רק עם עולם העבר ועם תרבותו, אלא אף עם תרבויות אחרות של ההווה, או עם היסודות השמרניים או החדשניים של תרבות ההווה עצמה.

התחמקות לעולם איננה התמודדות, ובלי התמודדות כזו, אין ליצירה לא איכות, לא רמה ולא עומק.

תשתית פיגורטיבית: תשתית זו מעניקה לשיר תמונות, סמלים, מטפורות, מוטיבים ודימויים, ובאמצעותם, כמובן, גם משמעויות שמקורן בתרבות העבר, או בטקסטים קודמים. פיגורות הלשון הקדומות רוויות בדרך כלל מטענים רגשיים, רבדים של כפל משמעויות, ואף קונוטציות. כל אלה יחד מעניקים ללשון ההווה עושר רב-רבדי ועומק היסטורי רב פנים.

תשתית פרוזודית: תשתית זו מצויה ביצירות המשתמשות בריתמים ובמשקלים האופייניים ליצירות קודמות. יש שריתמוס של המצלול או של התחביר או של הסגנון, שהיה מקובל ביצירות קדומות מוכרות, חוזר ומופיע ביצירות מאוחרות.

ה ע ר ה

בבדיקת תשתיתה של יצירה חשוב לבדוק מה טיב השפעתה של התשתית על היצירה החדשה. כן יש לבדוק מה טיב היחס בין החדש לישן, האם הוא ישר,

של המשך, או הפוך, של ניגוד או של אירוניה. מתוך דיון קצר זה מתברר בלא צל של ספק, שלתשתית השלכות מרחיקות לכת לגבי משמעותה ולגבי הבנתה של היצירה הספרותית.

ת ש ו ב ה

הטקסט האומר **להוריד עד אשפות אביון** בנוי על תהילים קיג 7-9. שם נאמר על-פי התפיסה הקלסיציסטית, המבוססת על אמונת המקרא: **מקימי מעפר דל מאשפות ידים אביון** וכו'. שלילת התזה המקראית על-ידי הטקסט של עגנון, תוך רמיזה למקור המקראי, יוצרת אפקט אירוני ביחס לגורלו של הגיבור בסיפור (והיה העקוב למישור) של עגנון.

5. מה בין שני הקטעים הבאים כאן, ובמה הקטע הראשון דומה לקטע המובא בשאלה 4?
(ניסיונות להשיב)

עמד הירשל תמיה, הרי אין בעולם בני אדם קטנים כל כך, אלא קרוב לודאי שצורות של קלפים נדמו לו לבריות. נסתכל סביביו. כל בני החבורה יושבים כשקלפיהם בידיהם וציגרטוטיהם בפיהם ועשנם מתערב זה בזה ומכניס ערבוביא בראשו. (ש"י עגנון, ספור פשוט, עמ' קה).

מרגלה בפיו של רב: לא כעולם-הזה העולם-הבא. העולם הבא – אין בו לא אכילה ולא שתיה, ולא פריה ורבייה ולא משא ומתן, ולא קנאה ולא שנאה ולא תחרות, אלא צדיקים יושבים ועטרותיהם בראשיהם – ונהנים מזיו השכינה. (ברכות יז ע"א).

ת ש ו ב ה

הקטע הראשון הוא הטקסט של עגנון מסיפור פשוט. הקטע השני, המובא מן התלמוד, דן אמנם בנושא שונה לחלוטין, ואפשר לומר אפילו בנושא מנוגד. כמעט ואין מילים משמעותיות משותפות בשני הקטעים, אבל הטקסט של עגנון בנוי על הריתמוס של הטקסט התלמודי. כמו בקטע מן הסיפור והיה העקוב למישור, המובא בשאלה ארבע (4), כך גם כאן יוצרת הרמיזה לתשתית בעלת האמונה התמימה, אפקט אירוני.

שיעור חמישי**קישור לשיעור הקודם:**

בשיעור הקודם למדנו להבחין בין תשתית סמויה לטקסט החדש ועסקנו באירוניה הנוצרת על-ידי העימות בין שני הטקסטים. בשיעורנו נעמיק לדון במהות הקונוטציה כדי שנוכל לפענח את עירוב תכונות המטפורה, הקונוטציות והמטענים הרגשיים שלה, ולמצוא כיצד מבצבצת ביניהן עמדתו הרגשית של היוצר.

בשיעור זה נעסוק בפעולות הקוגניטיביות הבאות:

- א. הבחנה בין קונוטציה חיובית לשלילית.
- ב. פירוק (אנליזה) של ביטוי מאוחד מטפורי-קונוטטיבי-ספוג עמדה רגשית של המחבר.

6. קרא בעיון את הקטע על הקונוטציה. מצא קונוטציה שלילית בקטע המובא מש"י עגנון, והסבר כיצד היא משפיעה על ההקשר? (ניסיונות להשיב)

הקונוטציה נוצרת על-ידי יחידה תרבותית ששימשה בתרבות קודמת והשתלה משם לספירה תרבותית חדשה. דוגמה לכך היא המילה "קרובן", ששימשה בספירה של כבש ומזבח, והועברה בימינו לספירה של יחסי חברות ולספירה של יחסים פוליטיים. "תוהו ובוהו" שימש במקור לתיאור של טרום הארגון הקוסמי, ובימינו הוא ביטוי לחוסר סדר בחיי היום-יום שלנו, תוך שהוא שומר משהו אף על המשמעות הקדומה. כך הפכה הקונוטציה למשמעות משנית (או נלווית), המתלווה כמשמע עצמאי נוסף למשמעות המקורית של מילה או של ביטוי, והיא צומחת מן ההקשר הטקסטואלי, ההיסטורי, החברתי, התרבותי, הדתי וכדומה של המילה. בניגוד לאסוציאציות השרירותיות של המילים, הנכפות עלינו על-ידי המציאות (כגון הקשר בין כף למזלג, בין כיסא לשולחן, בין יד לרגל או בין כסף לזהב ודומיהם), או על-ידי הזיכרונות הפרטיים שלנו (כגון זיכרון ילדות מפחיד של מרתף חשוך), ובניגוד למטענים הרגשיים, המצטמצמים לתכונות של חיובי, שלילי ונויטרלי, מתוספת הקונוטציה למשמעות הראשית של המילה, כמשמעות שנייה נוספת, על-ידי שהיא נדבקת למילה לאורך זמן ובהזדמנויות רבות. על-אף שהקונוטציה היא רק משמעות משנית, הפחותה בחשיבותה מן המשמעות הראשית, היא הופכת עם הזמן להיות משמעות מקבילה, טבעית, אורגנית ומהותית בצד המשמעות הראשית של המילה. היא חודרת למהותם הפנימית של הביטויים, והיא מעין תאום סיאמי שאצלו מחוברת המשמעות אל לב אחד, המשרת את שתי המשמעויות. לכן הקונוטציות אינן כמטענים השליליים או החיוביים הכלליים, אף אינן

למילה "אבי" ולמילה "אבות" יש בדרך כלל ערכיות חיובית. אמנם מצוי הביטוי "אב הטומאה", או הביטוי "אבות הטומאה", אבל המילה מתקשרת גם למושגים אחרים כמו "אבות האומה", "ארבע אבות נזיקין", או "ל"ט אבות מלאכה". שונה מהם הביטוי "אבי אבות"; ביטוי זה ספג לתוך עצמו את התכונה הברורה של "טומאה" חמורה. לתכונה הנספגת הזאת קוראים קונוטציה. כדי להכיר את מהותה של זו נפנה עתה לביטוי "אבי אבות הקידמה". דרך העולם היא לחשוב ש"קידמה" היא חיובית לכל עניין. ואולם, כפי שראינו, הצירוף "אבי אבות" גורר עמו קונוטציה של טומאה חמורה. הביטוי "אבי אבות" לא בא לעולם אלא עם ה"טומאה" בלבד. כך קרה שבמשך אלפי שנים שימש הצירוף "אבי אבות" באופן בלעדי עם הטומאה, עד שהטומאה דבקה בו, והעניקה לו מתכונותיה וממהותה, והפכה משמעות משנית לצירוף "אבי אבות", נוסף על משמעותו כ"ראש וראשון", ונוסף למשמעותו כ"עיקר". לפי זה ברור שבצירוף "אבי אבות הקידמה", טיבה ותועלתה של הקידמה מוטלים בספק.

דומה לזה המילה התלמודית "בורסקי". מילה זו יש לה, לפחות במערכת הדיון התלמודי, קונוטציה ברורה של ריח רע. קשר מהותי זה בין שני היסודות נשען על הנאמר בבבלי, במסכת קידושין: "אי אפשר לעולם בלא בסם ובלא בורסקי. אשרי מי שאומנותו בסם ואוי לו למי שאומנותו בורסקי" (קידושין פ"ב ע"ב). כן נשען קשר זה על ההלכה, שאם אדם מרמה אישה בטענה שהוא בסם ומתגלה שהוא אמנם בסם אבל גם בורסקי, אין הקידושין תופסים. וכך נאמר בהלכות אישות ברמב"ם: "האומר לאישה... הרי את מקודשת לי... על מנת... שאיני אלא בסם, ונמצא בסם ובורסי... אינה מקודשת" (רמב"ם, הלכות אישות פרק שמיני הלכה ג). משמע מן הדברים שבורסקי נחשב כמקצוע שיש בו פגם בגלל ריח העורות הדבק בבעלי מלאכה אלה, ואישה יכולה לטעון שאינה מסוגלת לחיות עם אדם המפיץ ריח רע, והקידושין הם "מיקח טעות". עולה מן הדברים כי כשם שהריח של העורות דבק בבעל

ובכן, מהי הקונוטציה השלילית שאפשר למצוא בקטע שלפנינו? דמומה עומדת מינה לפני הירשל כשעגיליה הגדולים והכבדים תלויים לה באזניה הקטנות ואינם זזים, והיא בולעת כל מילה וכל דיבור. הרשל מבטיח באזניה שהאדימו משהו ומביט לאחוריו. משראה שהכל שטופים בקלפים ואין מרגישים בו נטל כסא והעמידו לפני מינה ואף הוא ישב כנגדה. ושוב היה הירשל מדבר ומינה שותקת. הוא לא הרגיש שהיא שותקת, ברם לבו הרגיש שהיא שומעת. (ש"י עגנון, ספור פשוט, עמ' ק"ו)

תשובה

אזכור בני החבורה השטופים בקלפים מגלה את יחסו השלילי של המספר אל הקלפים ואל הקלפנים, כי המילה "שטופים" יש לה קונוטציה של זימה. משתמע שעגנון, אולי בלי להיות מודע לכך, מתייחס למשחק הקלפים כאל מעשה זימה.

7. אלו מארבע דרכי הפרשנות (ששלוש מהן הצגנו בפרק הראשון ואחת הצגנו בפרק השלישי) אפשר לייחס את הפירושים לקטעים מעגנון? (ניסיונות להשיב)

תשובה

להסקת מסקנה מן התכונות המהותיות של הפרטים באמצעות החשיבה העיונית-הלוגית (הדרך הרביעית). גם הפירושים על הקטעים מעגנון מסיקים מסקנה לגבי המהות, כי הם בנויים על השוואה בין התשתית לטקסט הראשי, או על הסקת מסקנה מן הקונוטציה לגבי אופיין של הדמויות ולגבי עמדת המחבר כלפיהן.

על השאלות ועל התשובות

כל פרשן חייב להבין כי בלי שאלה (או בעיה) ובלי חשיבה ותשובה – אין פירוש. אמנם, אסור שהשאלה תוביל אותנו ישירות אל התשובה, אבל בשאלה כלול רמז דק באשר לכיוונה הכללי של התשובה או הפירוש, ומכל מקום, כל שאלה מניחה את קיומה של התשובה – הפירוש. (באופן ברור יותר מכילה התשובה את השאלה, ולכן יכולה הייתה נחמה לייבוביץ' לשאול לפי הפירוש הנתון – מה הקושי שעמד לפני הפרשן בטרם הציע את פירושו). השאלה הראויה להישאל היא זו של עריכת השוואה משמעותית, התובעת חשיבה. לכן השאלה האינפורמטיבית, הפשטנית, על שמותיהם של שני ילדים המופיעים בסיפור כלשהו, היא שאלה פסולה. במקום שאלה כה

שיעור שישי: סיכום

כמסקנה מן האמור נציע כאן מספר הגדרות לתופעת הפרשנות. על-אף שהן שונות זו מזו, נראה שחופפות הן לפחות חלקית, ועם זה, הן גם משלימות זו את זו. המורה יכול לדון עם כיתתו בכל אחת ואחת מן ההגדרות.

הגדרות פרשניות של המונח פרשנות

1. בראש וראשונה מעניקה הפרשנות משמעות לסימנים חסרי משמעות בטבע, בעולם העשייה האנושית, בדיבור ובטקסטים כתובים. נראה כי על יסוד זה בנה ניטשה את אמרתו: "עובדות אינן בנמצא אלא פרושים בלבד" (הרצון לעוצמה ב, 11).
2. הפרשנות ברמתה הגבוהה יותר היא הצבעה על נקודת אפיון עיקרית ובעלת משמעות בטקסט. דרך זו של פירוש פועלת באמצעות המשפט "הבט, ודייק במה שכתוב כאן!" (ואולם גם דרך זו אינה אובייקטיבית לחלוטין, כי כל פרשן עשוי להצביע על מקום אחר).
3. הפרשנות היא חישוף אימננטי של מהות התוכן, הטקסט וטיבם (לא של תכונות מקריות וארעיות).

3. בהוצאת מכללת שאנן, קרית שמואל חיפה.

4. הפרשנות היא היגד על הבנת הטקסט באמצעות החשיבה-המשווה והלוגית (בניגוד לראייתו לידיעתו ולזכירתו).
5. הפרשנות היא גילוי המשמעות הרב-ממדית של הטקסט (בניגוד להתייחסות טאוטולוגית ריקה אליו).
6. הפרשנות היא תשובה לשאלה (או פתרון לבעיה) נוקבת ומקיפה, המתגלה בטקסט. לכן כל טקסט אוגר בתוכו את השאלה ההולמת את תכנו, וכל שאלה מכוונת את הקורא הכוונה כללית לכיוון התשובה – הטקסט. עובדה זו מאפשרת לא רק לחפש את התשובה לשאלה, אלא גם לחפש את השאלה בתשובה – הווה אומר בטקסט.
7. הפרשנות היא גילוי האידיאות הגלומות בטקסט (כגון: האידיאלים, המגמות, הכוונות, הדעות והרעיונות).
8. הפרשנות היא גילוי הסיבות למעשים המובאים בטקסט (סיבות מעשיות, פסיכולוגיות, פסיכואנליטיות, חברתיות, דתיות וכו').
9. הפרשנות היא גילוי הפנים המאפיינים והמוצפנים של הטקסט (כגון: הדנוטטיבי, האלגורי, הסמלי, הסימבוליסטי, המיסטי וכו'). מן הראוי לשים לב לאפשרות של התרחבות הפירוש מן הדנוטטיבי לאלגורי ומזה – לסימבולי.

התייחסויות נוספות של הפרשנות לטקסט באות באמצעות ההגדרה, המיון, הדירוג, האנליזה, הסינתזה ועוד. כן מתייחסת הפרשנות לטקסט באמצעות הביוגרפיה של הכותב, תולדות הרוח והחברה של התקופה, הקריאה הצמודה, פיענוח הפיגורטיביות האינטרטקסטואליות והאינטרדיסציפלינריות, השוואות בין צורה לתוכן, הדקונסטרוקציה, הקונטקסט ועוד. בגין רבגוניותה ועושרה של מה שאנו קוראים "פרשנות", ובגין השענותה על דרכי חשיבה מגוונות, אי אפשר לאפיין אותה אפיון מלא בהגדרה כוללת אחת, ולכן כל הגדרה שניתנת כאן מגדירה רק פן אחד של התופעה. ההגדרות המשתלבות משלימות זו את זו, ויחד הן מאפשרות פירוש רב ממדי מאוחד.